

символіці українського козацтва, про роль козацтва в економічному розвитку Лівобережної України, монастирське землеволодіння та історію УГКЦ в Києві. Подано результати археологічних розкопок на о. Малій Хортиці – на місці першої відомої Запорозької Січі. У відділі «Рецензії та огляди» щорічника видруковано ряд рецензій на нові книги з історії *Руйни* та запорозького козацтва. Ю. А. Мицик

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ» – науково-дослідна і рекреаційно-освітня установа, яка здійснює охорону пам'яток історії, культури та природних об'єктів, збирає, вивчає, зберігає та популяризує пам'ятки, пов'язані з історією козацтва.

Створений 18.9.1965 як Державний історико-культурний заповідник з ініціативи і при безпосередній участі М. П. Киценка, П. Т. Тронька та за підтримки громадських організацій, зокрема письменників М. Рильського, П. Тичини, О. Гончара та ін. До складу Н. з. «Х.» входить геологічний заказник загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», створений 28.10.1974. Структурним підрозділом заповідника є *Музей історії запорозького козацтва*.

6.4.1993 заповіднику на о. Хортиці надано статус національного. Загальна площа Н. з. «Х.», включаючи прилеглі острови, становить 2386,786 га. На його території виділено чотири функціональні зони з різним режимом експлуатації (природно-заповідна, захисно-рекреаційна, рекреаційна та охоронна).

На території заповідника нараховується 106 пам'яток археології та історії. В результаті археологічних експедицій на о. Байда були виявлені залишки дерев'яних укріплень, оборонні, господарчі споруди та житлові приміщення 16 ст. Ці знахідки підтверджують думку багатьох дослідників, що укріплення на о. Малій Хортиці (о. Байда) були першою *Запорозькою Січчю*. В балках Молодняга і Липова знайдені *зимівники* запорозьких козаків 18 ст., де археологами була виявлена значна кількість предметів козацького побуту (цвяхи, кераміка, ножі тощо). Значна кількість пам'яток пов'язана з подіями російсько-турецької війни 1735–39, в якій безпосередню участь брали запорозькі козаки. В 1736 у районі Хортиці була заснована Запорозька верф, а для її захисту побудовані фортеця і ретраншемент. Декілька десятків суден верфі затонуло біля острова.

Свідченням перебування запорозьких козаків на Хортиці є численні назви урочищ та скель: урочище Сагайдачного, Січові ворота, Козача могила, Совутина скеля та ін.

Наукові співробітники відділу охорони природи проводять роботу по відтворенню природно-історичного середовища о. Хортиці козацької доби. Рослинний світ острова на сьогодні представлений 1092 видами, з яких 33 види є рідкісними та 105 – ендемічними. На Хортиці зареєстровано 245 видів хребетних тварин, з них 2 види занесені до Червоної книги МСОП, 4 види – до Європейського Червоного списку «Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, які знаходяться під загрозою знищення», 12 видів – до Червоної книги України. Окрім того, фауна острова налічує 16 видів хребетних, рекомендованих до занесення у нове видання Червоної книги України. 33 види безхребетних тварин, що мешкають на Хортиці, занесені до Червоної книги України.

На території заповідника розташований фольклорно-етнографічний кінний театр «Запорозькі козаки», діяльність

якого спрямована на збереження і розвиток козацьких традицій та формування на території заповідника туристичної інфраструктури.

Літ.: Киценко М. П., Пешанов В. Ф. Хортиця: Фоторозповідь про Державний історико-культурний заповідник Радянської України островів Хортицю. – К., 1970. Ю. М. Волкова

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЧИГИРИН» – науково-дослідна, краєзнавчо-просвітницька установа. Створена постановою Ради Міністрів Української РСР від 7 березня 1989 «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». У вересні 1995 заповіднику надано статус Національного. Розташований на території Чигиринського р-ну Черкаської обл. Включає в себе такі відділи: «Суботівський історичний музей»; «Музей Б. Хмельницького» у м. Чигирині, «Стецівський краєзнавчий музей»; філіал «Холодний Яр». Завданням заповідника є збереження, вивчення й відтворення різноманітних і численних пам'яток Чигиринщини, пов'язаних з історією *Чигирин* як першої гетьманської столиці України (1648–1678), з життям і діяльністю Б. Хмельницького, *Визвольною війною українського народу середини 17 ст.*, *Коліївщиною* (1768–1769), перебуванням на Чигиринщині Т. Г. Шевченка; проведення археологічних та історико-архітектурних досліджень, здійснення музеєфікації та реставрації пам'яток з обов'язковим збереженням і відтворенням історико-культурного та природного середовища; проведення постійної пам'ятко- і природоохоронної роботи. Одним з пріоритетних напрямків роботи є збереження й відтворення народних промислів. В адміністративних межах Чигиринського р-ну сьогодні державою охороняється 105 пам'яток археології, 80 – історії, 13 – природи, 4 – архітектури.

Найвідомішими пам'ятками історії, архітектури та природи на території заповідника є: 1) Замкова гора – пам'ятка садово-паркового мистецтва. Знаходиться в центральній частині м. Чигирин. Висота гори 70 м, площа – 40 га. На Замковій горі розташовані відомі пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва, пов'язані з подіями *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, *Чигиринськими походами 1677–78*; 2) Пам'ятник Б. Хмельницькому, що височіє на вершині гори. Споруджений в 1973, а в 1982 біля підніжжя постаменту встановлені дві скульптурні композиції, які символізують події *Переяславської ради 1654* і козацько-селянського повстання 1768 – *Коліївщини*. Автори пам'ятника: архітектор – В. Гнезділов, скульптори – М. Вронський і О. Олійник. Загальна висота монумента – 18,6 м; 3) Кам'яний хрест на Замковій горі – пам'ятний знак на честь захисників Чигиринської фортеці. Встановлений у 1912 і має дві меморіальні чавунні дошки. Одна з них присвячена Юрію Богуну та Іллі Сутизі, закатованим польською шляхтою у 1597 після придушення повстання під проводом С. Наливайка, інша – воєводі Івану Ржевському і полковнику Я. Коробці, які загинули під час облоги Чигирини турецько-татарським військом у 1678. На вершині хреста зображено давній герб м. Чигирин. Загальна висота гранітного хреста – 2,6 м; 4) Башта Петра *Дорошенка* – бастион Чигиринської фортеці 2-ї пол. 17 ст. Знайдений під час археологічних

розкопок на Замковій горі 1989–92, кам'яний бастион мав три яруси і призначався для зберігання боєприпасів та розташування стрільців і гармат. Нині ведуться роботи по відтворенню бастиону Дорошенка; 5) Музейний комплекс «Присутствени місяця початку 19 ст.» – архітектурна домініанта м. Чигирин. Розташований біля підніжжя Замкової гори, в центрі міста. Побудований у 1995; 6) Каплиця Св. Покрови – місце перепоховання останків 263 осіб козацької доби (виявлені під час будівництва сучасного музейного комплексу експедицією Ін-ту археології НАН України 1993–94), більшість із яких загинули під час набігів турків і татар у 17 ст. Перепоховання здійснене 14.10.1995. Каплиця збудована в стилі українського бароко в 1995 в центрі м. Чигирин (архітектор – дійсний член Української академії архітектури С. К. Кілессо); 7) Музей Богдана Хмельницького. Знаходиться в центрі м. Чигирин. Відкритий 25.12.1995. Музей складається з 10 залів загальною площею 400 м². Привертають увагу унікальні археологічні знахідки з розкопок Суботівського Замчища, башти П. Дорошенка на Замковій горі, «нижнього міста» Чигирин. Гордістю музею є колекція портретів «Гетьмани України» народного художника України, лауреата Шевченківської премії Данила *Нарбута*; 8) *Іллінська церква* в с. Суботіві; 9) Кам'яні хрести; 10) Замчище Б. Хмельницького; 11) Пам'ятник Богданові Хмельницькому; 12) Три Криниці; 13) Суботівське городище (див. *Суботівський історичний музей*); 14) Пам'ятник Максимові *Залізняку*, видатному ватажкові Коліївщини, встановлений в 1993 в с. Медведівці Чигиринського р-ну; 15) Урочище *Холодний Яр* – реліктовий лісовий масив площею понад 7 тис. га. З Холодним Яром пов'язано багато сторінок історії України: Коліївщина (1768), Холодноярська республіка часів громадянської війни (1918–22), партизанський рух періоду фашистської окупації (1941–43). На території урочища знаходяться пам'ятки археології й архітектури: Мотронинське городище та курганний могилиник (4–5 ст. до н. е.) і Троїцька церква Мотронинського монастиря (1804).

Літ.: Л о г в и н Г. Н. Чигирин – Суботів: (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1954; К а р п е н к о Н. М. Вісім подорожей по Черкащині. – Дніпропетровськ, 1978; У ш е т а І. І. Стежками Холодного Яру. – К., 1988; Чигирин. Суботів. Холодний Яр: Короткий фотопутівник. – К., 1992; Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995; Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996; Чигирин та Суботів: Карта-буклет. – Вінниця, 1997; К і л е с с о С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000.

В. М. Лазуренко

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (НМІУ) – одна з найбільших музейних збірок країни. Розташований у м. Києві. На сьогоднішній день колекції НМІУ нараховують понад 600 тис. пам'яток історії та культури. Збірка реліквій НМІУ козацької доби (16–18 ст.) займає належне місце серед подібних колекцій музеїв України. Більшість цих речей надійшли на музейне зберігання з приватних збірок таких колекціонерів старожитностей, як В. *Тарновський*-молодший, подружжя Б. та В. Ханенків, О. Гансен, родина Кочубеїв. Частина експонатів (переважно культові предмети) потрапила до музею з українських церков у 1920-і рр. Деякі з портретів українських *гетьманів* і представників *козацької старшини* (П. *Сагайдачного*, Б. *Хмельницького*, І. *Виговського*, П. *Дорошенка*, І. *Самойловича*, І. *Мазепи*, І. *Скоропадського*,

Д. *Апостола*, П. *Полуботка*, К. *Розумовського*, В. *Кочубея*, В. *Дуніна-Борковського*, І. *Чарниша*) були виготовлені для музею на замовлення відомого мецената М. Терещенка художником та археологом-аматором С. Мазаракі. Кілька портретів, що походять із родинної галереї князів Вишневецьких (м. Вишнівець на Тернопільщині), у 1899 були передані до музею київським міським головою В. Толлі. Серед них – портрет князя Д. *Вишневецького*, одного з перших ватажків *запорозького козацтва*; портрети воєводи руського Я. *Вишневецького* (одного з історичних діячів часів *Визвольної війни*) та його дружини Гризельди. Більшість експонатів козацьких часів зосереджені у розділах експозиції «Україна у 17 ст.» та «Україна у 18 ст. Гетьманщина».

Стрижем музейної колекції предметів козацької доби є меморіальні речі та історичні реліквії, пов'язані з іменами видатних історичних осіб. Це – срібний позолочений вносний хрест, переданий у 1622 до Богоявленської церкви Братського монастиря гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. З цього ж храму, де було поховано Сагайдачного, походить і чудодійна ікона Братської Божої Матері, що зберігалась до нашого часу у копії початку 18 ст. До числа раритетів належить і шапка гетьмана Б. Хмельницького (в 1911 її подарувала музеєві В. Ханенко), потир і кубок генерального судді В. Кочубея (кінець 17 – поч. 18 ст.), чарка *фастівського* полковника С. *Палія* та кресало у футлярі В. Кочубея (кінець 17 ст.), чарка *полтавського* полковника *Мартина Пушкаря* (17 ст.), вкладний потир матері гетьмана І. Мазепи *Марії-Магдалени* (кінець 17 – поч. 18 ст.). Серед зразків козацької зброї – шаблі 18 ст., що належали отаманам *Задунайської* та *Запорозької Січі* Г. Голіньку та Вовку. З козацьких *клейнодів* у музейній збірці представлені гетьманська *булава* і полковничий *пернач*, *келети* сотників, *бунчук*, *литаври*. Є серед експонатів і *прапор* *Сенчанської сотні Лубенського полку* та значок *Шкурятинського* куреня *Запорозької Січі* (обидва 18 ст.).

Документальні матеріали козацької доби представлені гетьманськими *універсалами* і листами на право володіння *ранговими маєтностями* (грунтами, млинами, гутами, руднями), адресованими представникам козацької старшини. Серед цих унікальних експонатів є документи за підписами І. Мазепи, П. Дорошенка, І. Самойловича, Д. Апостола, К. Розумовського. На деяких із них збереглися відбитки *печаток* з традиційним зображенням *козака з мушкетом*. Серед документальних матеріалів є і грамоти російського уряду, адресовані гетьманам та козацькій старшині, зокрема дві грамоти (1654 і 1660) Богданові та Юрієві Хмельницьким на право володіння м. *Гадячем* і грамота А. Аршаниці-Дворецькому на одержання російського дворянства. З ім'ям гетьмана І. Мазепи пов'язаний такий цікавий експонат, як карта України (поч. 18 ст.), надрукована у м. Нюрнберзі, у віньєтці якої зображено І. Мазепу у вигнанні в оточенні алегоричних постатей *запорозьких* козаків та шведського емісара, а також постаті гетьмана П. *Орлика* у вигнанні та російського царя *Петра I*. Ця карта була передана до музею першим президентом незалежної України Л. Кравчуком, який отримав її в дарунок від професора Т. Гунчака (США).

Група експонатів, пов'язаних з подіями *Визвольної війни* українського народу середини 17 ст., репрезентована такими речами: церковний дзвін, відлитий на замовлення